

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801

Rutjes, M.

Publication date
2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rutjes, M. (2012). *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting

Dit proefschrift is een analyse van het politieke debat tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806). Deze analyse is van belang omdat er over het politieke discours van deze periode nog vrij weinig bekend is. Dat is opmerkelijk, omdat tijdens de voor dit proefschrift onderzochte periode, 1795-1801, een aantal belangrijke politieke veranderingen plaatsvonden: de Nederlandse Republiek veranderde van een federatie in een eenheidsstaat, er werd een democratisch bestel ingevoerd, en het op standen gebaseerde systeem van privileges maakte plaats voor een systeem van algemeen geldende rechten voor Nederlandse staatsburgers.

Waarom vonden de Nederlandse revolutionairen deze hervormingen, die wij als onderdeel van de moderne politiek zijn gaan zien, al dan niet noodzakelijk? En hoe passen de debatten hierover in de modernisering van de Nederlandse politiek? Uit de analyse van de Bataafse politieke woordenstrijd is naar voren gekomen dat de discussies uit de jaren 1795-1801 gekenmerkt werden door een dynamiek die bepaald werd door twee ideologische invloeden. Aan de ene kant stond een republikeins gedachtegoed dat ook prominent aanwezig was geweest in het vertoog van de voorgangers van de Bataven, de patriotten van de jaren 1780. Aan de andere kant stond een radicaal gelijkheidsdiscours dat in de Bataafse periode een grotere rol speelde dan het daarvoor had gedaan.

Het republikeinse denken legde de nadruk op de actieve deelname van onafhankelijke, deugdzame en in de wapenen geoefende burgers aan de publieke zaak. Het behartigen van de publieke zaak was synoniem voor 'de politiek', die daarmee in een brede en alomtegenwoordige zin werd opgevat. Het republikeinse denken gaf een sterke impuls aan de Bataafse discussies over de verdeling van en controle over de politieke macht. Het bezit van macht, zo was de gedachte, leidde meestal tot het misbruik van macht, tot corrupt oftewel ondeugdzaam gedrag. Het nieuwe politieke systeem zou dit moeten tegengaan, enerzijds door het systeem zo in te richten dat machtsmisbruik niet meer zou voorkomen, anderzijds door Nederlandse burgers tot deugdzame leden van de samenleving op te voeden.

Het was echter de druk van het gelijkheidsdenken die in de Bataafse Republiek – zeker in de fase tot 1798 – een aantal conceptuele en institutionele breuken met de voorgaande periode mogelijk maakte. Aan de basis van dit discours

stond de opvatting dat alle mensen van nature gelijk zijn, en dat deze gelijkheid vertaald moest worden in gelijke rechten en plichten. Deze opvatting had binnen de Verlichting aan kracht gewonnen vanaf de late zeventiende eeuw, en diende in de Bataafse Revolutie als belangrijk ideologisch vliegwiel.

Met de menselijke en burgerlijke gelijkheid als uitgangspunt werd het mes gezet in de corporatistische structuur van de oude Republiek. Erfelijke titels werden afgeschaft; afkomst en sociale klasse moesten het in beginsel afleggen tegen verdienste; gilden werden als onverenigbaar met de gelijkheid gezien omdat zij een gelijke toegang tot de economie onmogelijk maakten; de gereformeerde godsdienst mocht niet langer bevoorrecht worden boven ander godsdiensten omdat dit strijdig was met het gelijkheidsbeginsel. Maar ook het denken over de beoogde politieke structuur van de Republiek was in sterke mate beïnvloed door het gelijkheidsideaal. Het was het gelijkheidsdenken dat de voedingsbodem en legitimititeit bood voor het herdefiniëren van de Republiek: als eenheidsstaat, als vertegenwoordigende democratie, gevormd door burgers die van elkaar afhankelijk zijn en collectief opgaan in de staat. De staat werd in deze visie verantwoordelijk geacht voor zaken die voor dat collectief van belang zijn, zoals onderwijs, armenzorg, stimulering van economie, wetenschap en geneeskunde.

Het gelijkheidsdenken ging voor een deel samen met oudere republikeinse opvattingen. Het republikanisme ging immers uit van de gedachte dat de leden van een politieke gemeenschap een gelijke aanspraak maken op de macht, en dat zij niet als onderdanen leven, maar als vrije en gelijke burgers. Als protest tegen de macht van de stadhouder en regenten konden de gelijkheidsleuze en de republikeinse politieke taal goed samengaan, maar toen na 1795 een nieuw politiek systeem gevormd moest worden bleek de samenwerking moeizamer. Bataven die geïnspireerd waren door het republikeinse gedachtegoed zagen zich geconfronteerd met het probleem dat zij een politieke orde moesten ontwerpen voor een grote samenleving waarin verschillende belangen bestonden – een situatie waar het republikanisme dat bedoeld was voor kleine stedelijke gemeenschappen niet op berekend was. Dat probleem werd deels verergerd door het gelijkheidsdenken omdat het ervoor zorgde dat in principe alle inwoners van de Republiek onderdeel van de politieke gemeenschap waren. Dat zorgde voor een vergroting van het aantal verschillende belangen.

De Bataven zagen zich dus gesteld voor het probleem dat zij een politieke gemeenschap op republikeinse gronden wilden vestigen die enerzijds stabiel en krachtig was, maar ook één die burgerdeugd, participatie en positieve vrijheid mogelijk maakte en stimuleerde. Daarvoor werden verschillende oplossingen gezocht die leidden tot een transformatie van het republikeinse denken en daarmee ook het denken over gelijkheid beïnvloedden. Dit zoeken naar oplossingen speelde een rol in alle vier de kerndebatten die voor dit onderzoek zijn geanalyseerd.

Het eerste debat, over de vraag of Nederland een eenheidsstaat moest worden, werd uiteindelijk beslist in het voordeel van de voorstanders van de eenheidsstaat, de unitarissen. De eenheidsstaat werd deels gelegitimeerd vanuit het idee dat grotere en centraal geleide territoria noodzakelijk waren geworden in de late achttiende eeuw, maar minstens even belangrijk was de gedachte dat het Nederlandse volk een eenheid was, en dat natie en staat samen moesten vallen. Kortom, nationalisme. Denken in termen van gelijkheid was hierin belangrijk. De eenheidsstaat had mede tot doel – aldus de unitarissen - om de machtsongelijkheid tussen de verschillende provincies ongedaan te maken. Eenheid, gevoed door nationalisme en gekoppeld aan gelijkheid, werd na 1795 de norm in het politieke debat. De tegenstanders van de eenheidsstaat, de federalisten, probeerden het begrip eenheid zo uit te leggen dat de federale staatsvorm hier in paste, maar hun pogingen bleken uiteindelijk niet succesvol. Dat had deels te maken met de politieke omstandigheden, maar ook met het feit dat de unitarissen er in slaagden de positie van de federalisten te vereenzelvigen met de politiek van de oude Republiek, en ze daarmee aan te wijzen als tegenstanders van de revolutie.

Gelijkheid was ook van belang in de Bataafse discussies over de vertegenwoordigende democratie, onderwerp van hoofdstuk twee. De opvatting dat de leden van het volk invloed op de politiek moesten hebben kwam voort uit het beginsel van de volkssoevereiniteit, een begrip dat vanaf de jaren 1780 steeds populairder en radicaler was geworden. Een volk, zo luidde de gedachte, bestond uit individuen die zich verbonden aan een geheel, en net zoals een individu het recht had om voor zichzelf te beslissen wat het deed zo had ook het volk als geheel dat recht. In dit begrip van volkssoevereiniteit lag ook het gelijkheidsbeginsel besloten; de individuen die het volk uitmaakten waren immers, als mensen, op basis van gelijkheid ondertekenaars van het maatschappelijk verdrag.

Hoewel de Bataven het eens waren over het feit dat het volk soeverein was, gold dat niet over de toepassing en invulling van de volkssoevereiniteit en dat andere, nauw verwante begrip, democratie. Over een aantal zaken bestond wel overeenstemming. De regeringsvorm die paste bij de volkssoevereiniteit was de democratie, en de directe democratie naar Athens model was geen optie, waardoor democratische vertegenwoordiging noodzakelijk werd geacht. Daarnaast was er een grote mate van overeenstemming over twee pijlers onder dit systeem: regelmatige verkiezingen en een grondwet, beide bedoeld om de volkssoevereiniteit en de volkswil invulling te geven.

Daar hield de overeenstemming echter op. Want wat was het doel en het nut van die politieke vertegenwoordiging, en wat betekende dat voor de status van grondwet, verkiezingen en de rol van het volk? Voor sommigen was vertegenwoordiging een noodzakelijk kwaad, ingegeven door de grootte van het land en de bevolking. Het ideaal van de radicale democraten bleef echter een gemeenschap waarin het volk zichzelf bestuurde op basis van volledige gelijkheid en gelijke deelname aan de politieke besluitvorming. Radicale democraten probeerden het ideaal van directe democratie dan ook zo veel mogelijk te benaderen. Dat kon door het nastreven van grotere juridische en sociaal-economische gelijkheid onder de Nederlandse burgers, en door het introduceren van mogelijkheden tot directe volksinvloed op het bestuur.

In de eerste jaren na de Bataafse Revolutie werden verschillende mogelijkheden, zoals volksstemmingen, grondwetsherzieningen door het volk en een permanente en adviserende rol voor de grondvergaderingen, opgeworpen, verkend, bediscussieerd, aangenomen of verworpen. De Bataafse Republiek was daarmee een proeftuin voor de vertegenwoordigende democratie. Voor de Bataven, en niet alleen de radicale democraten, was 'politiek' bovendien meer dan alleen stemmen of regeren. Het systeem van de Bataafse vertegenwoordigende democratie bood mogelijkheden voor politieke participatie, omdat politiek en de zaken waar politiek iets over te zeggen had breder werd, en ook breder gedeeld werd. Openbaarheid van het bestuur werd daarbij gezien als een cruciaal onderdeel van de vertegenwoordigende democratie.

Een ander deel van de Bataven stelde dat het volk weliswaar soeverein was, maar dat het de uitoefening van de soevereiniteit het best zo veel mogelijk over kon laten aan een kleine groep die daarvoor het vertrouwen genoot van het volk. Deze

oplossing was volgens hen niet alleen praktisch, maar ook beter dan die van de directe democratie, omdat een vertegenwoordigende democratie niet zou kunnen ontaarden in een ‘tirannie van het volk’, millennia lang hét argument tegen de democratie.

Deze twee verschillende opvattingen hadden hun weerslag op de betekenis van het begrip representatie. Voor degenen die de directe democratie als ideaal zagen was een vertegenwoordiger iemand die met een sterk bindend mandaat aan het volk verbonden was, een uitvoerder van de volkswil en niet de bedenker ervan. Voor de anderen gold dat de vertegenwoordiger een grote mate van onafhankelijkheid behoorde te hebben. Hij was immers door het volk gekozen omdat het vertrouwen in hem had, meende dat hij de belangen van het volk goed zou behartigen. Deze dubbele betekenis van het politieke representatiebegrip werd in alle jonge vertegenwoordigende democratieën gevoeld, inclusief de Nederlandse.

Het definiëren van een republiek als een democratie was een recente ontwikkeling in de late achttiende eeuw, en een ontwikkeling die de nodige vragen en problemen opleverde. Volksoevereiniteit was immers geen term die thuishoorde in het republikeinse vertoog, dus hoe konden democratie en republikanisme met elkaar verzoend worden? De oplossing werd uiteindelijk gezocht in het introduceren van politieke vertegenwoordiging gecombineerd met een grondwet. De eerste grondwet van Nederland, de Staatsregeling van 1798, gold voor de Bataven niet alleen als de geboortacte van het Nederlandse volk (dat nu, met het ondertekenen van een verdrag, ‘officieel’ bestond volgens de Bataven) maar ook als een contract waarin de rechten en plichten van burgers en bestuurders vastgelegd werden. Dat veranderde echter niets aan het fundamentele verschil van inzicht over de aard van de politieke vertegenwoordiging.

De invloed van het gelijkheidsdiscours en de spanning en dynamiek met het republikanisme was nergens zo sterk aanwezig als in de discussies over het burgerschap, die in het derde hoofdstuk aan de orde zijn gekomen. In de Bataafse Republiek werd het juridisch stadsburgerschap verruild voor het staatsburgerschap. Wat het lidmaatschap van de Nederlandse natiestaat inhield en wie er voor in aanmerking kwam was een vraag die tot heftige debatten leidde. Na het uitbreken van de revolutie werden de termen burger en burgerschap in brede zin gebruikt en opgevat. De toekenning van basisrechten aan alle inwoners en politieke rechten aan joden, katholieken, dissenters, niet-stedelingen en lagere inkomensklassen (er was in

de Bataafse Republiek geen sprake van censuskiesrecht) bevestigt de kracht van het gelijkheidsdenken.

Het niet toekennen van het stemrecht aan vrouwen, kinderen, bedeeden en orangisten laat echter zien dat politieke gelijkheid haar grenzen kende, al werden deze betwist. Dit onderscheid in burgerschap in ruime en enge zin moet vooral verklaard worden uit de invloed die het republikeinse discours, waarin alleen juridisch en financieel onafhankelijke personen als burgers golden, bleef uitoefenen. Het hing echter ook samen met de ideologisering van het burgerschapsbegrip in de Bataafse Republiek. Zij die de beginselen van de nieuwe politiek orde niet onderschreven, zoals de orangisten, werden uitgesloten van de politiek.

De veranderende opvattingen over burgerschap en politiek hingen samen met die over de rol en de macht van de staat, onderwerp van het vierde hoofdstuk. Twee discussies zijn daarin geanalyseerd: de machtenscheiding (hoe moet de staatsmacht geordend worden?) en de staatstaken (welke verantwoordelijkheden draagt de staat?). Uit de debatten na 1795 blijkt dat de Bataven een functionele scheiding van de verschillende staatstaken nastreefden, waarmee de moderne machtenscheiding geïntroduceerd werd. Daarbinnen bestonden twee verschillende zienswijzen: een radicaal democratische die de wetgevende macht als hoogste macht zag, als uitvloeisel van de volkssoevereiniteit, en een stroming die vooral de onbelemmerde uitvoering van de Bataafse hervormingsplannen voorrang wilden geven. De aanhangers van deze laatste stroming, die in 1801 de democratische versie vervingen voor hun eigen model, achtten het algemeen belang planbaar en meetbaar, en meenden dat vooral een professionele en rationeel handelende overheid over de mogelijkheden beschikte om deze verlichte plannen ten uitvoer te brengen.

Hoewel de Bataven verschilden over de wijze waarop het bereikt moest worden, was het doel hetzelfde: het verval van de Republiek moest gestopt worden om het volk gelukkig te maken. Dat doel kon in de ogen van de meeste Bataven alleen bereikt worden door middel van een gemeenschappelijke samenwerking, en daarom richtten zij hun ogen, meer dan voorheen, op de staat. Zij vatten de staat op als het samenvoegsel van de soevereiniteit of geografisch begrensde opperste macht en de samenleving. Met dit staatsbegrip kon, in combinatie met het gelijkheidsidee, gepleit worden voor een grotere rol voor de staat in het organiseren en controleren van maatschappelijke taken zoals armenzorg en onderwijs. Niet alleen omdat de staat hiervoor de middelen en de macht bezat, maar vooral ook omdat de staat gezien werd

als behartiger van het algemeen belang en de enige entiteit waarin alle burgerlijke wensen en opvattingen samen konden komen: de staat, dat zijn wij.

Op basis van deze analyses luidt de conclusie de Bataafse politieke strijd als belangrijk onderdeel van de modernisering van de Nederlandse politiek gezien moet worden. Enerzijds omdat de Bataafse politieke begrippen, zoals gelijkheid, democratie, vertegenwoordiging, vrijheid en burgerschap, in de periode 1795-1801 onderhevig waren aan de door Reinhardt Koselleck geformuleerde processen van conceptuele modernisering: *Demokratisierung*, *Politisierung*, *Verzeitlichung*, en *Ideologisierung*. Anderzijds omdat veel van de elementen van de moderne Nederlandse politiek, zoals de vertegenwoordigende democratie, de grondwet, staatsburgerschap en de sociale staat na 1795 hun intrede deden. Deze ontwikkelingen kwamen voort uit het aanpassen van oudere politieke opvattingen onder druk van nieuwe omstandigheden en ideeën. Het republikeinse vertoog dat de Bataven gebruikten in hun strijd tegen het oude bestel werd voor een deel behouden, deels verworpen maar vooral ook aangepast. Dit kwam doordat de republikeinse idealen niet toepasbaar werden geacht voor de laatachttiende-eeuwse Republiek, maar vooral omdat de leuze van gelijkheid de Bataven dwong tot nieuwe overwegingen. De modernisering van de Nederlandse politiek werd voor een belangrijk deel in gang gezet vanuit opvattingen die voortkwamen uit een aan het gelijkheidsideaal aangepast republikeins vocabulaire.